

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

На правах рукопису

МАРТИНЮК

Ігор Орестович

ПРОБЛЕМИ ЖИТТЄВОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ
/досвід прикладного дослідження/

Спеціальність 22.00.04 – соціальні структури,
соціальні інститути та спосіб життя

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Київ – 1993

Дисертація виконана у відділі соціальної психології
Інституту соціології АН України

Офіційні опоненти:

Доктор економічних наук, академік АН України	Ю.М.Пахомов
Доктор психологічних наук, професор	Л.Ф.Бурлачук
Доктор соціологічних наук	О.В.Нельга

Провідна організація - Український науково-дослідний інститут
проблем молоді

Захист відбудеться "___" _____ 1993р.

о ___ годині на засіданні Спеціалізованої ради Д 01.08.01
при Інституті соціології АН України за адресою:
252021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці інституту.

Автореферат розісланий 1993р.

Вчений секретар
Спеціалізованої ради Д 01.08.01
кандидат філософських наук . І.Е.Бекешкіна

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00802818 (R)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність і міра вивченості проблеми. Процес включення нового покоління в суспільні структури і відношення являє предмет підвищеного інтересу для будь-якого суспільства у будь-якій точці його розвитку, тому що воно змушене вручати долю існуючого в руки молоді. Однак у переломні моменти історії такий інтерес багатократно загострюється через те, що боротьба нового зі старим може бути успішно завершена тільки юними членами суспільства, які є вільними від тягаря традиційних нормативних уявлень. Звідси і те особливе значення, якого набувають дослідження характерних для перехідного періоду моделей життєвого самовизначення юнаків та дівчат - їх зміст вірніше за інші орієнтири дозволить передбачити реальний напрямок подальших суспільних перетворень.

Молодь як соціальна група є привабливим об'єктом дослідження ще й тому, що вона являє собою осереддя найбільш гострих проблем нашого суспільства; властиві йому протиріччя часто - і при тому в екстремальних формах - проявляються саме у молодіжному середовищі, у поглядах, прагненнях, вчинках юних членів суспільства. Тут є можливість вчасно викрити явища, котрі лише починають вплітатися в тканину суспільного буття. Історія свідчить, що невирішені сьогодні молодіжні проблеми найближчим часом можуть перетворитися в джерело найгостріших конфліктів, що струшують усе суспільство. Тому теорія і практика реалізації молодіжної політики стоять у одному ряду з найбільш значущими питаннями соціального життя.

Молодість - це час сміливих звершень, найбільш інтенсивного розвитку інтелектуальних і моральних здібностей людини. Тому закономірним виглядає наше прагнення звернутися до періоду молодості у житті індивіда як до такої предметної області, де дослідник проблеми життєвого самовизначення з найбільшою вірогідністю може спостерігати феномен, що його цікавить. Однак об'єктом вивчення виступає не якась абстрактна молодість, а певна соціальна група, спільність людей - наших сучасників, яких об'єднує насамперед та обставина, що чудову весняну пору життя - молодість - вони переживають в наш непевний час. Це

означає необхідність розглянути, з одного боку, характерні особливості молоді як суб'єкта життєвого визначення, з другого, - те суспільно-історичне тло, на якому відбувається становлення сьогоденішнього молодого покоління.

Якщо друга частина задачі, тобто аналіз суспільних зрушень з точки зору їх впливу на молодь, являє собою цілину для теоретичного осмислення, то вивчення молоді як соціальної групи має певну наукову традицію.

У 60-80 роки молодіжні проблеми посіли помітне місце в тематиці соціологічних досліджень. Зокрема у цей час були проведені масштабні дослідження з питань підготовки молоді до трудової діяльності, трудового виховання, професійної орієнтації та адаптації молодих людей у трудових колективах, ряд регіональних досліджень стимулювання соціальної і трудової активності, проблем організації побуту молоді та форм її дозвілля /В.Г.Алексєєва, В.М.Боряз, В.В.Бовкун, Б.О.Гришин, О.О.Мателеніс, В.О.Смирнов, М.Х.Титма, Г.О.Чередніченко, В.І.Чупров, В.М.Шубкін, В.О.Ядов та ін./ В Україні систематичні дослідження молодіжних проблем і, зокрема, проблеми самовизначення були започатковані на початку 70-х років /В.Л.Оссовський, В.І.Паніотто, Є.І.Суїменко, В.І.Тарасенко, В.П.Чорноволенко/ дослідженнями проблем соціальної та професійної орієнтації учнів 8-10 класів загальноосвітньої школи. Завдяки ним було виявлено не тільки довготермінові тенденції змін соціального престижу різних професій, але й зафіксовані ті глибинні зсуви в загальній системі цінносних уявлень, що зумовлюють ці орієнтації в сфері професійного самовизначення.

З другої половини 70-х років діапазон досліджуваних в Україні молодіжних проблем поступово розширюється, до нього входять проблеми мобільності працюючої молоді, її ставлення до праці, задоволеності працею, побутом і дозвіллям, життєвих планів і цінносних орієнтацій, проблеми наукової молоді і студентів /Є.І.Головаха, В.А.Піддубний, І.М.Попова, А.О.Ручка, Л.В.Сохань, О.О.Якуба/. Ще згодом проводяться дослідження, у тому числі й комплексні, спрямовані на вивчення найрізноманітніших сторін життя молоді /О.І.Вишняк, О.А.Донченко, С.О.Макєєв, В.Ю.Пилипенко, Ю.І.Саєнко, Н.І.Соболева, М.М.Чурилов,

В.Г.Табачковський/.

Цей сплеск інтересу до молодіжної проблематики відбувся у вітчизняному суспільствознавстві зовсім не випадково. З позицій сьогодення набагато чіткіше видно ознаки духовного занепаду, що був характерний для цього відрізка історичного часу. Значна частина молоді залишалася байдужою до цінносної моделі, яка схвалювалася офіційною ідеологією. А оскільки ця модель була єдиною, і простір вибору звужувався до альтернативи "схвалювати або не схвалювати", то немає нічого дивного, що у молодіжному середовищі в масових масштабах розповсюдилися безініціативність, аполітичність, інфантілізм. Це в свою чергу викликало соціальне замовлення на широке вивчення молодіжної проблематики з метою знаходження ефективних методів управління поколіннями, які самостверджувалися у житті не по приписаних шаблонах. Щоправда, це соціальне замовлення завідомо обмежувало поле дослідження рамками звичних ідеологічних догматів, що мимоволі вело до вивчення не причин, а наслідків такого становища справ. Примат ідеології над наукою стосовно соціології молоді проявляв себе двояко: з одного боку, в затінку лишалося чимало корінних питань взаємовідношень молоді та суспільства, з другого, - неминуче віддавалася данина моралізаторству з приводу того, якою мусить бути молодь "епохи розвинутого соціалізму".

Проведені досі дослідження попри все вищезгадане були досить плідними; вони дозволили виявити ряд суттєвих протиріч і породжених ними негативних тенденцій у розвитку молодого покоління. Однак у цілому вони носять фрагментарний характер, відсутній єдиний комплексний підхід до визначення пріоритетів дослідницьких інтересів стосовно молодіжної проблематики. Показовою є диспропорція в тематиці досліджень: понад 60 відсотків робіт присвячені студентству, ще 30 відсотків - учням шкіл і ПТУ.

У нашій роботі ми якоюсь мірою намагалися подолати "недомовленість" між соціологами та психологами при розгляді молоді як соціально-демографічної групи. При розробці запропонованого нами підходу на передній план висувалося розуміння молоді як суб'єкта життєдіяльності. Водночас ми вбачали свою задачу в тому, щоб загальні для молоді як соціально-демографічної групи турботи були охоплені якнайповніше.

Цілі та завдання дослідження. Враховуючи розрізненість та неповноту знань про характер життєвого самовизначення молоді за умов дезорганізованого суспільства, в дослідженні поставлено мету - уточнити теоретико-методологічні засади та розробити концепцію дослідження процесу самовизначення як свідомого вибору, що визначається під впливом системи цінносних орієнтацій суб'єкта.

Реалізація мети дисертаційного дослідження зумовила необхідність розв'язання таких завдань:

- проведення теоретичного аналізу системи понять, що співвідносяться з категорією "життєве самовизначення";
- розробка концептуальної моделі протікання процесів самовизначення у різних сферах життєдіяльності в умовах загальної кризи суспільства;
- дослідження сукупності протиріч і впливаючих з них проблем, що зумовлюють особливості характерного для сучасної молоді способу інтеграції в соціальне середовище;
- узагальнення, порівняння і теоретичне осмислення результатів емпіричних досліджень різних вікових та освітніх загонів молоді.

Джерела та емпіричний матеріал дослідження. Матеріалом, на якому базується дослідження, виступили документальні джерела, дані статистики та конкретні соціологічні та соціально-психологічні дослідження. Зокрема, автор спирався на результати численних власних досліджень, що проводилися за програмами і під керівництвом автора вздовж 1986-1992 років і були спрямовані на вивчення позицій молоді щодо різних проблем суспільного життя. Теоретичною базою дисертаційного дослідження стало узагальнення і концептуальне осмислення досвіду вітчизняних соціології, психології та демографії у вивченні поставленої проблеми.

Наукова новизна. В результаті реалізації задуму розроблена загальна концепція життєвого самовизначення, у якій комплексно осмислені результати окремих досліджень по даній темі.

В рамках розробленої концепції одержано такі нові результати:

1. Уточнено особистісні механізми внутрішнього протікання процесу самовизначення. Засноване на здатності людської свідомості полагати саму себе об'єктом усвідомлення нарівні з явищами і подіями зовнішнього світу, тобто здібності до формування самосвідомості, самовизначення як особистісний механізм включає три компоненти, котрі є водночас етапами самовизначення: самопізнання, самовиховання і життєвий вибір. Самопізнання, в свою чергу, складається з самоспостереження і самооцінки; самовиховання також має дві основні складові - самоконтроль і самовдосконалення. Життєвий вибір включає передбачення його результатів і співставлення позитивних і негативних наслідків; визначення лінії поведінки у відповідності з ухваленим рішенням, опрацювання життєвих цілей і планів; вироблення внутрішньої позиції, що фіксує особистісне ставлення до об'єктивної ситуації вибору. Характерною особливістю дії наведених елементів механізму особистісного самовизначення є те, що вони здатні діяти не тільки послідовно один за одним, а й паралельно один одному.

2. В процесі аналізу соціальних умов життєвого самовизначення встановлено, що принципи ринкової економіки, які закладаються нині в основу майбутніх суспільних відношень, неминуче приведуть до відтворення основного протиріччя капіталістичної системи між працею і капіталом, внаслідок чого сучасній молоді в процесі її самовизначення доведеться мати справу як з конфліктами, що визначаються системою цінностей західного суспільства, так і з протиріччями, що залишила у спадок відмираюча соціальна система. Суттєвою рисою сучасної соціальної ситуації є те, що молодим людям доводиться не просто обирати один з випробуваних суспільною практикою минулого способів визначення себе, але й створювати нові способи, стверджувати в ході індивідуального пошуку місця в житті соціально типові моделі життєвого самовизначення, які були б ефективними у змінених суспільних умовах.

3. Виявлений і описаний складний комплекс проблем, які мають стати предметом молодіжної політики суспільства; дана класифікація цих проблем відповідно до сфер їх виникнення. На підставі проведеного теоретичного аналізу актуальних моло-

діжних проблем і узагальнення даних опитувань зроблено висновок, що в результаті триваючих у суспільстві перетворень збільшиться соціальна диференціація в молодіжному середовищі. Основним її проявом буде більш жорстке соціально-економічне і світоглядне розмежування елементів внутрішньогрупової структури нинішнього молодого покоління. Визначальним фактором процесу інтеграції /і відповідно - диференціації/ інтересів тих чи інших прошарків молоді слугуватиме не соціальний статус або рівень соціальної активності, а якість життя, що визначається перш за все соціально-майновими і соціально-прибутковими показниками.

4. З'ясовані ієрархії цінностей різних загонів міської молоді; спільним для них є те, що домінують у них цінності матеріальної сфери: житло, матеріальна забезпеченість, здоров'я власне і членів сім'ї. Необхідно відзначити, що практично у всіх категорій опитуваних превалює орієнтація на здійснення актів життєвого самовизначення відповідно до принципів індивідуалістичного Я-відліку. Між тим характерні розбіжності в структурі решти цінностей у молодих представників різних соціально-професійних груп свідчать, що самовизначення молоді в сфері освіти і професійної діяльності є наслідком певної суб'єктивної схильності саме до такого вибору, тобто має місце справжнє самовизначення. Цей висновок має обмежений характер, бо не розповсюджується на молодші вікові когорти молоді /16-18 років/, для яких він не підтверджується. За нашої інтерпретацією цей факт свідчить про те, що у зазначеному віці вибір професії і типу освіти здебільшого залежить від зовнішніх обставин, а не свідомого волевияву суб'єкта вибору, що дає підставу віднести остаточне формування психологічних механізмів самовизначення до більш пізнього, ніж це досі вважалося, вікового періоду.

5. Вперше розроблено методологічний підхід до поділу молоді на загони і когорти в залежності від етапу життєвого шляху і типу життєвого вибору, який дозволяє врахувати суб'єктні характеристики різних категорій молоді, що випадали з поля зору традиційних соціологічних досліджень. При цьому класифікація молодіжних загонів за ознакою здійсненого життєвого вибору може будуватися як на основі виборів, що стосуються чітко фік-

сованих з погляду соціальної хронології життя ситуацій /як то вибір форми подальшої освіти після 9-го класу загальноосвітньої школи/, так і на основі лабільно пов'язаних з віковими етапами життєвого шляху актів самовизначення /одруженням, вступом до політичної партії тощо/. Здійснення такого підходу дає можливість врахувати і проблемний зміст, і динаміку процесу соціалізації будь-якого вікового прошарку молоді.

Теоретична і практична значимість дослідження. Запропонований у дисертації концептуальний підхід і результати аналізу емпіричних даних дають змогу окреслити особливості протікання процесу життєвого самовизначення молоді у соціальному та соціально-психологічному аспектах, розкрити чинники, які сприяють або перешкоджають його перебігу. Адекватне осмислення сучасних молодіжних проблем дозволить з високою ступінню точності прогнозувати тенденції, що намічаються у історичній перспективі, полегшить задачу вироблення ефективних соціально-управлінських рішень у сфері молодіжної політики. Результати проведеного теоретичного аналізу категорії життєвого самовизначення можуть бути використані при визначенні понятійного апарату і формуванні гіпотез прикладних соціологічних досліджень, що спрямовані на вивчення широкого кола питань соціалізації молоді.

Підсумки дослідження висвітлювалися у пресі, виступах по радіо і на телебаченні, при читанні лекцій в масових аудиторіях, а також при підготовці посібника "Методы прикладного исследования в социологии" - Київ, 1990. - 54с.

Апробація дисертації. Робота обговорювалася на засіданні Вченої ради Інституту соціології АН України і була рекомендована до захисту. Її основні тези були апробовані на наукових конференціях і семінарах, зокрема, на "круглих столах" - "Життєвий шлях особистості" /Київ, 1981/, "Формування розумних потреб особистості" /Київ, 1983/ "НТП і людина" /Київ, 1985/, "Розумна організація життя особистості" /Керч, 1987/, "Динаміка позицій соціальних груп і спільностей і соціальна напруженість: показники і тенденції" /Москва, 1991/; всесоюзних філософських читаннях у Москві /1985/ і Тбілісі /1986/; всесоюзних конференціях "Людина в системі суспільних відношень" /Свердловськ, 1984/, "Методологічні проблеми науково-технічної творчості" /Рига, 1988/, міжнародних конференціях "Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі" /Київ, 1993/, "Молода сім'я у кризовому соціумі" /Київ, 1993/.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі викладене науково-теоретичне і практичне значення дослідження сучасних проблем життєвого самовизначення молодого покоління, наведені докази актуальності їх вивчення, сформульовані засади авторського підходу до аналізу молоді як суб'єкта самовизначення.

У першому розділі "Теоретико-методологічний аналіз поняття "життєве самовизначення" розглянута природа феномену життєвого самовизначення як необхідної складової людського способу життя, культурно-історичні, соціальні та психологічні джерела, що продукують форми самовизначення особистості як у цільовому, так і в процесуальному відношенні, його особливості на нинішньому крутозламі суспільного життя, соціально-філософський зміст системи понять, що відображають це явище.

Чи не найбільша таємниця людського способу буття полягає в тому активному началі, завдяки якому людина перестає бути продуктом зовнішніх обставин і, підкоряючи собі оточуючий світ, виявляється здатною перетворити його. Ця здатність виступати деміургом умов свого життя складає родову сутність людини і виявляється настільки універсальною, що індивід в змозі перетворювати не тільки зовнішній, але й внутрішній світ, тобто самого себе. Втім, процес самотворіння не є простим, він не здійснюється шляхом одномоментного вольового зусилля, а виростає з форм і змісту спілкування з іншими людьми, визначаючись саме характером такого спілкування. Феномен самостійності особистості у вчинках і рішеннях ґрунтується, з одного боку, на багатьох мільйонах років філогенезу всього людського роду, з другого, - на індивідуальному онтогенезі суб'єкта самовизначення, в ході якого потенційна здатність до активних, свідомих, свободних дій втілюється в форму індивідуально-неповторного сполучення інтелектуальних, вольових і характерологічних якостей.

Ідея самовиховання як сутності виховання, що виникла в давні часи і червоною ниткою пройшла через всі прогресивні філософські теорії, втілюючись у гуманістичну педагогічну практику, завжди базувалася на розумінні прагнення до самовдосконалення як глибинної і фундаментальної людської потреби. Таким чином, потреба в самореалізації, вияві своїх можли-

востей є родовою, тобто сутнісною характеристикою людини. Справжня її природа полягає у нескінченному процесі творіння, однак виявлення креативних здібностей залежить від конкретно-історичних умов. Тому одна із сторін потреби в самореалізації звернена до особистості, є відображенням її унікальності, а інша – відображенням того загальнолюдського, родового, що несе в собі кожна особистість, бо лише система взаємовідносин з іншими людьми робить індивіда тим, ким він є.

Стаючи в процесі формування суб'єктом праці, пізнання і спілкування, індивід усвідомлює свій соціальний статус, визначає життєві цілі та ідеали, знаходить засоби їх предметної реалізації. Вирішальна роль в процесі життєвого самовизначення особистості належить її самосвідомості. Якщо спочатку дитина просто засвоює дані їй визначення як факти, то під час формування більш складних рівнів самосвідомості, з розвитком інтелекту, здатності категоризувати явища самовизначення стає все більш активним і вибірконим з боку особистості, а також поліваріантним – на відміну від простої ідентифікації, яка має місце на перших етапах життя людини.

Самосвідомість особистості складає ядро її життєвого самовизначення, проте останнє є не лише когнітивною структурою, а складною установочною системою. Самовизначення полягає не тільки в бажанні зробити своє життя кращим, а насамперед у практичному втіленні цього наміру. Здібності людини, заломлюючись крізь призму поставлених нею цілей, знаходять реальний вияв через її активну участь у відповідних видах і формах діяльності. Чим більша ступінь відповідності намічених особистістю життєвих цілей реальному способу її життєдіяльності, тим вища вірогідність досягнення бажаного результату і тим більша ступінь самореалізації особистості. При цьому людина самовизначається по відношенню до конкретних явищ, сфер діяльності, окремих людей, соціальних груп і т.п. аж до світу в цілому. Співставлення себе зі світом, з конкретними суспільно-історичними і індивідуальними умовами буття і є життєвим самовизначенням особистості. Розвинена самосвідомість з необхідністю "доростає" до рівня світоглядного осмислення буття.

В процесі самовизначення можна визначити три основні етапи: самопізнання, самовиховання і власне самовизначення як

реалізація певного життєвого вибору. Всі три вказані етапи водночас виступають і складовими самовизначення в широкому смислі слова, і чинниками процесу самосвідомості. Адже людина справді стає особистістю, коли у неї вперше виникає поняття Я. Формування Я пов'язане з розвитком свідомості, тобто здатності ідеально відображати оточуючу дійсність. Свідомість людини активно і вибірково фіксує в ідеальних образах предмети, явища, процеси зовнішнього світу і дозволяє в ході пізнання дійсності все більше впливати на цей світ, перетворювати його. Для цього свідомість здійснює такі функції як програмування діяльності, вироблення рішень і їх реалізація з врахуванням суттєвих зовнішніх умов. Однак під час взаємодії з зовнішнім середовищем та іншими людьми людина неминуче виділяє і себе як об'єкт, що реально існує в часі і просторі, як істоту, що зазнає різноманітних впливів з боку зовнішнього світу і в свою чергу впливає на нього, нарешті як частину світу, реальність, котру можливо і потрібно змінити у відповідності з поставленою метою. Це і є момент формування другої складової свідомості - самосвідомості, котра висвітлює внутрішню сутність суб'єкта, споглядає, пізнає себе, свій внутрішній світ, оцінює свої можливості, здібності та діяльність. Результатом діяльності свідомості є знання про світ, самосвідомості - знання людини про саму себе і свої потенції.

Хоча свідомість орієнтована у зовнішній світ, а самосвідомість - всередину людської психіки, призначення у них єдине: і свідомість, і самосвідомість покликані вдосконалювати творчу діяльність людини. В процесі пізнання світу свідомість особистості допомагає їй побудувати свою діяльність найліпшим чином щодо цього світу, а самосвідомість прагне підвищити ефективність і надійність самої людини як суб'єкта діяльності. Розвиток самосвідомості забезпечує вдосконалення людини як системи, що здатна до самоорганізації і самопрограмування, до пізнання себе.

Самопізнання складається з самоспостереження і самооцінки. В самоспостереженні можна виділити дві сторони. Людина ніби іззовні спостерігає за власною практичною діяльністю, співвідносячи її результати зі своїми цілями та установками, а також з засвоєними нею суспільними та груповими інтересами. З іншого

боку, відбувається постійна апеляція до власного Я. Тут само-спостереження виступає як засіб пізнання людиною власної психіки зсередини, з'ясування її індивідуальних особливостей, її спрямованості на вирішення завдань, які людина ставить перед собою і які суспільство ставить перед людиною. Я-концепція є чимось на кшталт кістяка самосвідомості особистості, певним зразком, що постійно використовується для порівняння Я з усім, що не є Я.

Я-концепція являє собою досить стабільну структуру, котра частково усвідомлюється, а частково - ні. Психологи виділяють безліч нюансів під час дослідження рівнів структури Я, однак загально визнаним є існування двох рівнів. Це реальне Я /який я є/ та ідеальне Я /яким я хотів би стати/. Ідеальне Я так саме, як і реальне, здійснюють величезний вплив на поведінку та самопочуття суб'єкта. Їх необхідне і неминуче розходження є "зоною розвитку особистості", полем для формування уявлень про самовдосконалення людини.

Спостерігаючи за собою і аналізуючи свій стан, співставляючи реальну поведінку з вимогами Я-концепції, особистість виробляє ряд досить стійких самооцінок - важливого компоненту самопізнання. Самооцінка дозволяє з тою чи іншою мірою адекватності оцінити свій духовний та фізичний стан, свої відносини із зовнішнім світом та іншими людьми. На цій основі здійснюються регуляція та саморегуляція таких взаємовідносин, а також необхідна корекція поведінки. Порівнюючи хід своїх думок з внутрішніми та зовнішніми, ситуаційними та стратегічними життєвими орієнтирами, співставляючи власні вчинки із загально визнаними принципами і моделями поведінки, особистість усвідомлює і оцінює ступінь відхилення від схвалених суспільством норм. При неадекватній самооцінці соціальне самоствердження особистості рано чи пізно набуває конфліктної форми, незалежно від того конструктивний це конфлікт чи деструктивний. Саме самооцінка лежить в фундаменті самовиховання як цілеспрямованого саморозвитку особистості. Самооцінка дозволяє людині критично ставитись до себе, виробити уміння ставити перед собою реальну мету і відмовлятися від необгрунтованих домагань, змінювати поведінку і уявлення про власне Я. В той же час не варто забувати, що самооцінка -

необхідна, проте недостатня умова самокерованої поведінки; вона повинна обов'язково доповнюватися соціальними оцінками.

Підсумком самопізнання є урівноваження Я зі світом, котре може бути гармонійним або дисгармонійним. В останньому випадку вмикаються механізми психологічного захисту, котрі спрямовані на те, щоб шляхом внутрішніх змін зменшити для особистості можливі негативні наслідки. Конструктивні варіанти життєвого самовизначення, котрі спрямовані на узгодження знань про Я і про вигоди соціального середовища, соціальну адаптацію особистості, визначаються спрямованістю її діяльності та ступенем активності. До таких конструктивних варіантів взаємодії людини і суспільства відносяться: підпорядкування середовищу /і цілі, і засоби нормативні, традиційні/; оновлення середовища /нормативні цілі досягаються нетрадиційними засобами/; ритуальна зміна середовища /нетрадиційні цілі досягаються традиційними засобами/; революційне перетворення середовища /вияв творчих сил, що змінює і цілі, і засоби їх досягнення/. До неконструктивних варіантів соціальної адаптації належать різні види втечі від життя /ні цілі, ні засоби не є загальноприйнятими/. Така втеча може бути не реальною, а внутрішньою, такою, що відбувається лише в самосвідомості. Вона може набрати вигляду прямого заперечення неприємних обставин, їх викривлення заради самовиправдання або витіснення зі сфери свідомості. Проте засоби психологічного захисту дають лише тимчасовий ефект заспокоєння щодо переживання особистістю неспроможності гідного самовизначення. Різні види втечі в кінцевому підсумку приводять поступово до обмежень самого Я і сприяють дисгармонії в розвитку особистості.

Самовиховання особистості також має дві основні складові - самоконтроль і самовдосконалення. Самоконтроль являє собою засіб самокерування поведінкою. Ступінь самоконтролю відрізняється в різні вікові періоди життя і у різних людей тому, що їх індивідуальні здібності до самопізнання і самооцінки неоднакові. В основі самоконтролю лежить вольове начало, яке втілюється суб'єктом у конкретних діях. Окрім індивідуальних регуляторів на його формування впливає система суспільних відносин, причому тим більшою мірою, чим менше вона патерналістська.

Здійснення самоконтролю покликане тримати людину в рамках

суспільних вимог і пов'язане з постійним подоланням протиріч між особистими бажаннями і суспільними та груповими обов'язками, приписами, нормами. Частково він здійснюється напруженою волею та розумом, частково переходить на рівень підсвідомого, тобто саморегуляція відбувається автоматично, на рівні психологічних навичок.

Для розвиненого самоконтролю характерна здатність до динамічної корекції тих чи інших результатів поведінки. Такі виправлення, зміни є закономірним наслідком накопичення життєвого досвіду, що фіксується самопізнанням під час перетворення зовнішніх вимог в контрольовану рівновагу внутрішнього світу. Зростання суб'єктності особистості тягне за собою все більшу автономію, розширює межі вільної самореалізації людини. Однак свобода неможлива без відповідальності. Слабовольна людина лякається свободи, боючись взяти на себе відповідальність за всі перемоги і поразки власного життя. Можливість і необхідність складних життєвих виборів виявляється занадто важким тягарем для конформіста. І навпаки, особистість з розвиненим самоконтролем понад усе цінує саме свободу у виборі варіантів дії, тим самим свідомо і відповідально самостверджуючись у житті.

Самовиховання, складовою частиною якого виступає самоконтроль, не є особливим видом діяльності, це - певний вид відношень, вчинків, дій, котрі спрямовані особистістю на себе і своє майбутнє з точки зору їх відповідності певному ідеалу. Метою самовиховання є самовдосконалення. Самовиховання спрямоване на те, щоб кращим, щасливішим став не тільки сам суб'єкт, але й усі, хто знаходиться з ним в яких-небудь стосунках. Самовдосконалення має процесуальну природу, активно переживається суб'єктом, приносячи йому радість і задоволення або, навпаки, страждання і невдоволення. Цілі та результати самовдосконалення формулюються в ціннісно-орієнтаційних категоріях, бо самопізнання отримує смисл тільки в контексті того, з якою метою суб'єкт пізнає самого себе і як використовує це знання.

Ідеал - кінцева мета самовдосконалення. Особистість, що ставить собі на меті самовдосконалення, повинна визначати свої цілі так, щоб вони за будь-яких випадкових обставин забезпечували загальну спрямованість її зусиль. Таким цілями виступають

не часткові, похідні цілі, що спрямовують окремі види діяльності чи конкретні вчинки, а загальні, універсальні цілі, що зорієнтовані на розвиток особистості в цілому. В процесі наближення до таких загальних цілей-ідеалів особистість водночас досягає і часткових, більш конкретних результатів. Така побудова системи цілей самовдосконалення практично підводить особистість до самовизначення у житті, на основі котрого і намічаються шляхи самореалізації. Людина усвідомлює, якою вона є, якою вона бачить себе у підсумку руху до ідеалу і визначає для себе сферу можливого. Самовдосконалення передбачає розробку програми самовиховання, вихідним пунктом якої є формулювання життєвих цілей та їх взаємоузгодження між собою і з засобами їх досягнення.

Програмування життя забезпечує наступність і послідовність в системі життєвих цілей і планів на різних етапах життєвого шляху. Кожний з них сповнений певним змістом з точки зору очікувань особистості. Під час досягнення зрілості уточнюється життєве покликання, визначається соціальне становище, утворюється сім'я, накопичується життєвий досвід, актуалізуються потенції, конкретизуються потреби та інтереси особистості. Більш реалістичними стають життєві установки, зростає визначеність та інтегративність самооцінки. Це і означає, що особистість самовизначилась у житті.

Життєве самовизначення є невід'ємним атрибутом людського буття, бо у будь-який момент життя окрема особа може бути поставлена перед необхідністю прийняття і здійснення самостійного рішення, яке визначає всю подальшу її долю. Однак якщо оглянути життєвий шлях людини у цілому, то легко відрізнити той його відрізок, котрий найбільш насичений ситуаціями вибору і де процес життєвого самовизначення відбувається найбільш інтенсивно. Саме молодість - час вибору майбутнього, його планування і звершення. Молода людина змушена тою чи іншою мірою "приміряти" на себе усі можливі соціальні ролі, мислено продивитися перспективи свого розвитку в усіх основних сферах життєдіяльності - професійній, сімейно-побутовій, суспільно-політичній та інших.

Операціоналізація поняття зрілості привела спеціалістів до виділення певних рівнів розвитку особистості у юності, кот-

рі водночас можна розглядати і як певні типи. Таких рівнів чотири: "дифузна ідентичність", "зумовленість", "мораторій" та "зріла ідентичність". Перший з них означає, що індивід ще не здійснив відповідальний вибір і не вступив у нормативний конфлікт перехідного віку. "Зумовленість" свідчить про те, що індивід вже увійшов у "дорослу" систему відносин, однак це включення не було самостійним, період кризи та випробувань ще не минув. "Мораторій" означає, що молода людина знаходиться в процесі самовизначення, приміряє різні соціальні ролі, однак остаточний вибір ще не зроблений. "Зріла ідентичність" характеризується завершенням кризи і переходом особистості від пошуку себе до практичної самореалізації. Індивід може пройти всі рівні ідентичності, але може також назавжди залишитись на рівні дифузії або піти шляхом "зумовленості", відмовившись від активного вибору і самовизначення.

Пошук себе - синонім соціального і морального самовизначення, ядром якого є життєвий вибір. Життєвий вибір - це найбільш універсальна і парна категорія по відношенню до категорії самовизначення. Безмежна самореалізація неможлива у конкретному житті окремої людини; шлях до здійснення себе пролягає вздовж тієї ведучої лінії життя, ціннісний орієнтир котрої виростає із самовизначення. Останнє - це завжди складна напружена творча робота над становленням власної особистості, подолання себе, вибір одних можливостей і відмова від інших.

Кульмінаційними моментами творчого життєвого пошуку особистості, "вузлами" самовизначення є саме ті моменти, коли людина здійснює життєвий вибір, тобто ухвалює і практично реалізує рішення щодо кардинальних проблем власного життя. Життєвий вибір є і певний результат розвитку, і відображення руху, розвитку індивіда, вияв його особистої співучасті в суспільному житті, історії та культурі. Являючи собою кожен раз кінцеву точку попереднього і вихідну точку нового етапу розвитку особистості, життєві вибори виражають крутозламні моменти самовизначення. Життєвий вибір вбирає у себе всі результати самопізнання і самовиховання, і саме в ситуації відповідального вибору рел'єфно виступають справжні орієнтири людини - прийняті нею самоцінності життя.

Система цінносних орієнтацій, що складається в процесі соціалізації, виступає в ролі центральної ланки свідомості особистості, яка береться в її відношенні до світу і до самої себе. Інакше кажучи, ця система і є тим внутрішнім фактором, котрий визначає спрямованість діяльності людини, служить основою для вибору цілей та засобів діяльності. Зріла особа здебільшого характеризується стійкою системою цінносних орієнтацій, що й надає можливість вільного і свідомого вибору лінії життя.

Предметом життєвого вибору стає будь-яка сфера життєдіяльності особистості - трудова, соціально-політична, сімейно-побутова, культурно-освітня та інші, бо у кожній з них людина рано чи пізно приходиться до необхідності самовизначитись. В кінцевому підсумку життєвий вибір здійснюється і відносно життя в цілому. В цьому випадку мова йде про вибір стратегії життя, мети, індивідуального стилю життя, смисложиттєвих цінностей, формування життєвого кредо та позиції.

Життєвий вибір набуває різних форм; він може бути рольовим, коли особистість приймає рішення щодо довготермінового виконання тих чи інших соціальних функцій. Він може також бути ситуативним, таким, що має значення для даних конкретних обставин, які можуть і не виникати у майбутньому, але саме в цей момент вимагають від людини чіткого негайного самовизначення. Але найчастіше життєвий вибір являє розгорнутий в часі процес, що пов'язаний з копіткою працею душі та розуму, рефлексією і веде в кінцевому підсумку до змін внутрішнього світу особистості а, отже, і до нового якісного стану "Я".

Конкретизуючи механізми життєвого самовизначення стосовно особливостей соціалізації в наш неспокійний час, слід перш за все врахувати ті нові умови, в яких має відбуватися самовизначення. Ці умови характеризуються в нашому суспільстві економічною кризою, виникненням на території колишньої величезної країни багатьох суверенних держав, національним протистоянням в ряді регіонів, ідеологічною кризою і занепадом традиційної системи цінностей "соціалістичного способу життя". Нестримна інфляція, зростання цін, дефіцит практично всіх товарів призводять до погіршення матеріального становища більшості верств населення, і насамперед молоді, яка мусить стати або суб'єктом нових

ринкових відношень, або їх жертвою. Попереду реальна загроза масового безробіття, яке насамперед торкнеться молоді як найменш професійно підготованої частини населення. Безсумнівна цінність минулого - вища освіта - стане швидше мінусом, бо створюватиме певні психологічні труднощі при переорієнтації на необхідність виконання малокваліфікованої роботи.

Як важливий фактор самовизначення молоді слід відзначити її матеріальне становище, яке на сьогоднішній день важко оцінити однозначно, бо її економічний статус далеко не повністю визначається трудовими зусиллями і платнею. Головне протиріччя між потребами молоді в підвищенні рівня життя і можливістю суспільства задовольнити їх навряд чи буде вирішене найближчим часом. Убозтво і достаток все більше поляризуються у нашому суспільстві, сприяючи його подальшій поляризації з точки зору матеріального положення. Для молоді це означає загострення ще одного протиріччя - між прагненням до економічної самостійності і зростанням матеріальної залежності молодих від батьків.

В умовах, коли соціальна захищеність перестає стримувати соціальну активність, здатність самостійно визначати свій шлях набирає особливо великого значення. Однак численні дослідження фіксують традиційно низьку ступінь готовності до відходу у соціальній поведінці від патерналістських зразків. Насамперед гальмом у розвитку підприємливості, соціальної активності, впевненості у своїх силах стає характерна для нинішньої молоді низька самооцінка практично всіх важливих якостей /вольових, розумових, фізичних, творчих/, окрім спілкування.

Важко звинувачувати молодь у тому, що вона така, яка є. Десятиріччями руйнувалися в суспільстві традиції ділової запозятливості; система виховання, що будувалася на педагогіці жорстких санкцій, формувала безініціативних людей з нерозвиненими потребами; психологія зрівнялівки культивувала елементарне споживання як єдино гідну всебічно розвиненої особистості норму. Та головна причина полягає в системі суспільних відношень /економічних, соціальних, ідеологічних/, яка закріплювала за молодим поколінням низькі стартові позиції. Результатом всього цього є масова невідготованість молодих людей до діяльності в умовах конкуренції: слабо розвинені матеріальні потреби і запити,

майже не властиве почуття суперництва у здобутті матеріальних благ, натомість широко розповсюджені настрої соціального утриманства, сподівання на допомогу батьків або держави.

Наше суспільство поступово змінює соціальну орієнтацію. Принципи ринкової економіки, що закладені в основу майбутніх суспільних відношень, неминуче приведуть до відтворення основного протиріччя капіталістичної системи між працею і капіталом. Тому можна припустити, що сучасній молоді в процесі її самовизначення доведеться мати справу як з конфліктами, що визначаються системою цінностей західного суспільства, так і з протиріччями, які породжені відмираючою соціальною системою. За цих умов з великою долею впевненості можна прогнозувати зростання соціальної диференціації, що буде проявлятися у більш жорсткому соціально-економічному і світоглядному розподілі елементів суспільної структури. У цьому зв'язку основними факторами самореалізації і кристалізації певних соціальних способів самовизначення будуть слугувати не стільки характерний для нашого суспільства в недалекому минулому розподіл згідно соціальному статусу, рівню громадської активності тощо, скільки якість життя, котра визначатиметься перш за все соціально-майновими та соціально-доходними показниками.

Отже, нинішньому поколінню молоді на відміну від ряду попередніх поколінь, для яких параметри життєвого вибору були чітко регламентовані сталою системою суспільних норм, випадає більш складне завдання в плані життєвого самовизначення. Молодим людям сьогодні доводиться не просто обирати один з випробуваних суспільною практикою минулого способів визначення себе, але й створювати нові способи, стверджувати в ході індивідуального пошуку місця у житті соціально типові моделі життєвого самовизначення, які були б ефективними у змінених суспільних умовах.

У другому розділі "Молодь як суб'єкт життєвого самовизначення" здійснений аналіз основних напрямків та підходів у сучасних дослідженнях молоді України, дана характеристика молоді як соціально-вікової групи, представлені найважливіші об'єктивні та суб'єктивні фактори, що зумовлюють процес її життєвого самовизначення.

У наш час молодіжну проблематику вивчає цілий ряд суспільних наук. У демографії молодь розглядають як формальну групу згідно з хронологічним віком. Соціальна психологія аналізує молодь перш за все як учасників певного етапу соціалізації, а саме етапу досягнення самостійного статусу в усіх основних сферах життєдіяльності. Предметом соціально-психологічного дослідження виступає також психологічний склад, характерні риси, що властиві людині в цей період життя /максималізм, динамічність оцінок, пошук форм самоствердження, стереотипи, молодіжна мода тощо/. У соціології категорія "молодь" позначає вікові шари населення, у яких певний вік поєднується з відповідним суспільним становищем. Вікові характеристики осіб цікавлять соціологів у зв'язку з якими-небудь змістовними характеристиками, наприклад, соціальною структурою або суспільним розподілом праці. Іншими словами, соціологічний підхід до вивчення проблем молоді передбачає аналіз соціально-демографічних груп /учнів і працюючих, міської та сільської молоді тощо/. Такий аналіз вимагає уточнення самого поняття "молодь", яке й досі є дещо розмитим.

Протягом життя людині належить пройти цілий ряд вікових періодів, які наступають незалежно від волі індивіда, бо їх послідовність визначена біологічними законами життя. Існування таких періодів, в тому числі і молодості, має об'єктивний характер, однак тривалість кожного з них, соціальне значення і зміст змінювались від епохи до епохи. Такі зміни є результатом дії уже не біологічних, а суспільно-історичних законів і залежать від характеру і рівня розвитку виробничих сил, міри відповідності їм системи суспільних відносин, культурно-історичного типу даного суспільства. Відповідно "розмитість" категорії молоді відображає до певної ступені динамічну природу самого об'єкта, а подальше її уточнення лише зовні виглядає як схоластична суперечка щодо вікових меж періоду молодості.

Про те, що уявлення про хронологічні рамки того чи іншого віку досить помітно змінюються у свідомості суспільства з плином часу, свідчить цілий ряд фактів і доказів, наведених самим ходом розвитку людської цивілізації. Для первісного суспільства, де тривалість життя індивіда була досить короткою, а сукупність виконуваних функцій обмежена, молодість як перехідний етап від ди-

тинства до зрілості практично не існувала. Пізніше, коли пер-
вісний спосіб виробництва змінився більш складним, а вихован-
ня перестало бути тототним фізичному вирощуванню індивіда,
людині для оволодіння накопиченим суспільним досвідом став по-
трібен спеціальний період у житті. У соціально-віковій струк-
турі суспільства сформувалася група, основним змістом діяльнос-
ті котрої є безпосередня підготовка до повноцінного дорослого
життя. Ще пізніше, починаючи з пізнього середньовіччя і аж до
кінця минулого століття відбуваються істотні зміни в соціально-
му статусі молоді, що наближають її до сучасного становища.
У цей період історії молодь являє собою особливий прошарок у
суспільстві, який відрізняється способом життя, правами і обо-
в'язками від інших соціальних груп.

Своєрідно склалися історико-культурні традиції станов-
лення молоді як соціально-демографічної групи в Україні. Ще
сто років тому назад сільський уклад життя передбачав інститут
"парубоцтва", що об'єднував досить широкий віковий прошарок на-
селення - від підлітків до молодих людей, що були цілком зрілі
в трудовому відношенні, однак ще не здобули міцного соціально-
майнового і соціально-побутового статусу, а відтак не стали
рівноправними членами сільської громади. Працюючи нарівні з
дорослими, парубки відрізнялися від них інтересами, системою
цінностей, способом життя, нормами поведінки. Селянин, що був
одружений і мав власне господарство, не був "молодшо" в очах
односельців хоч би якого юного був віку.

У наш час час уявлення про молодість як про тривалий етап
життя, протягом якого відбувається самовизначення особистості
стосовно основних соціальних ролей, міцно закріпилося в суспіль-
ній психології у вигляді звичаїв, традицій, форм поведінки та
спілкування. Однак ці доступні повсякденному мисленню факти су-
спільної свідомості є лише проявом загальної історичної законо-
мірності, яка полягає в тому, що, по-перше, тривалість молодос-
ті як необхідного для оволодіння соціальним досвідом відрізка
часу стрімко зростає; по-друге, етап молодості ніби зсунувся
відносно хронологічної осі життя індивіда, бо водночас з моло-
дістю зросла тривалість дитячого і підліткового періодів життя.

Отже, молодість - це час завершення соціального, фізичного

та духовного становлення зрілої особистості. Відповідно молодь являє собою велику соціально-вікову групу, особливості якої визначаються її становищем у суспільстві, специфікою соціальних інтересів і завдань. Останні ж полягають головним чином у здобутті за допомогою життєвого самовизначення стабільного статусу в різних соціальних підструктурах.

Необхідно відмітити, що поняття "молодь як соціальна група" є категорією досить високого рівня абстракції. При більш детальному розгляді вона "розпадається" на ряд загонів /соціально-поселенських, наприклад/, бо процес соціалізації молоді, що йде одразу в багатьох напрямках, відбувається нерівномірно. Скажімо, з точки зору інтеграції в професійно-трудову сферу завершення самовизначення припадає здебільшого на вік 26-28 років; постійний соціально-поселенський статус більшість молодих людей набуває дещо пізніше, а період сімейно-шлюбної соціалізації завершується на межі 29-32 років. Різними темпами дорослішає молодь і з точки зору настання громадянської та моральної зрілості, оволодіння побутовими уміннями тощо.

Окрім того, що в різних сферах життєдіяльності процес соціалізації йде різними темпами, динаміка його може бути різною у різних загонів молоді в рамках однієї і тієї ж сфери. Так, випускники профтехучилищ отримують трудові навички, досвід спілкування в трудовому колективі значно раніше, ніж юнаки та дівчата, що продовжують навчання у вузах і технікумах. У той же час студенти, отримуючи незалежний економічний статус на кілька років пізніше, випереджають інші загони молоді в культурно-освітньому і світоглядному розвитку.

Отже, можна констатувати, що молодь як суспільно-вікова група є неоднорідною в соціально-економічному, соціально-культурному та соціально-психологічному відношенні; її хронологічні параметри і питома вага в суспільстві змінювалися в різні історичні періоди. Однак можливо виділити коло досить стабільних "молодіжних" проблем, які є відбитком існуючих специфічних соціальних інтересів молодого покоління в цілому по відношенню до інших соціально-демографічних груп суспільства. Ступінь реалізації /або нереалізації/ цих інтересів визначається сукупністю усіх суспільних умов і факторів, а також суб'єктив-

ми характеристиками самої молоді. Наведемо класифікацію таких проблем.

Демографічні проблеми молодого покоління. Як і кожній соціально-демографічній групі молоді властиві певні демографічні процеси - народжуваності, смертності, шлюбності, міграцій тощо. Специфіка молодіжних проблем визначається навіть не самими цими процесами, а їх соціальними наслідками, що впливають на становище молоді у суспільстві. Особливо гострими за своїми наслідками є:

1/ міграції сільської та містечкової молоді до великих промислових центрів. Високий рівень механічного приросту населення міст - бюлчий процес як для самих молодих мігрантів /проблема житла, невлаштованості побуту, низькі заробітки, видозміна моральних норм і форм поведінки/, так і для їх міських однолітків. Комплекс міграційних проблем разом з факторами власне урбаністичного порядку суттєво впливає на зростання асоціальних форм поведінки молоді, її часткової лямпенізації;

2/ тенденція до омолодження шлюбу, що в умовах економічної несаможиттєвості значної частини молоді породила ряд специфічних проблем - збільшення кількості розлучень, підрив інституту сім'ї, безбатьківщину;

3/ раннє набуття сексуального досвіду, що суттєво змінює структуру потреб особистості, посилює у молоді ілюзію дорослості, яка не підтримана матеріальними, соціальними та морально-психологічними показниками зрілості;

4/ зниження вікової межі, коли у шлюбної пари народжується перша дитина. Це також посилює несаможиттєвість молоді і її залежність від допомоги батьків або держави. Суттєво змінюється у данному відношенні і соціальний статус молодої жінки.

Проблеми загальноосвітньої і професійної підготовки. Політика, яка проводилася досі в сфері народної освіти, викликала серйозні розбіжності між життєвими прагненнями молоді і потребами народного господарства у спеціалістах певної кваліфікації. Диспропорції, що виникли, є наслідком

1/ невідповідності рівнів загальної і професійної освіти. В результаті молодь, яка має більш високий рівень середньої, середньої спеціальної і вищої освіти у порівнянні з іншими ві-

ковими категоріями населення, значно програє їм в плані професійної підготованості;

2/ протиріччя між структурою здібностей молодої людини і можливостями їх реалізувати під час здобуття професійної освіти. Здібності учнів практично не враховуються поза такими показниками як успішність у навчанні та дисциплінованість, а у виборі конкретного місця і форми навчання вирішальну роль грають батьки. Таким чином в процесі здобуття освіти поглиблюється і закріплюється "спадкове" соціально-професійне розшарування молоді;

3/ більш пізні у порівнянні з попереднім поколінням включення сучасної молоді в самостійне трудове життя, що зумовлює і посилює нерівномірність процесу її життєвого самовизначення.

Впритул до проблем професійної підготовки молоді примикають проблеми працевлаштування і власне праці. Вони пов'язані з

1/ незбалансованістю системи підготовки за певними спеціальностями і структури робочих місць в народному господарстві;

2/ невідповідністю професійних орієнтацій молоді і можливостями працевлаштування, котра пов'язана з падінням престижу професій виробничої сфери і підвищенням привабливості тих робочих місць, де можливі незаконні прибутки;

3/ міжгалузевою диспропорцією використання молодіжних трудових ресурсів. Питома вага молодих працівників у пов'язаних з НТП галузях суттєво нижча, ніж у галузях з важкими умовами праці, великою часткою ручної і некваліфікованої праці;

4/ безробіттям, прямим і прихованим, яке насамперед вражає тих, хто лише приступає до трудового самовизначення;

5/ порушеннями принципу соціальної справедливості в оплаті праці, професійному і службовому рості.

Чи не найбільш пальчима є проблема матеріально-побутових умов життя молоді. Численні опитування традиційно фіксують незадоволеність переважної частини молоді цією стороною життя. Закономірно, що добробут молодого покоління значно нижчий, ніж у інших категорій працездатного населення. Однак більшість молодих людей навіть потенційно не мають змоги порівняно швидко змінити життєву ситуацію на краще.

Особливо питання добробуту актуалізуються для молоді після

вступу до шлюбу. Типовими життєвими умовами для молодих пар є відсутність власного житла і реальних перспектив його придбання, низький рівень статків, незабезпеченість речами довготермінового використання, не кажучи вже про предмети розкоші. Відсутність у значної частини молоді можливостей для задоволення матеріальних потреб сприяє або їх згортанню, а відтак пониженню загального тону соціальної активності, або пошукуванню незаконних шляхів до їх задоволення.

Проблеми молодіжного дозвілля. Здавалося б, що у цій сфері можливостей для вільного самовизначення і самореалізації набагато більше, ніж у інших сферах, а заборон і обмежень значно менше, і в умовах відчуження від праці та управління молодь буде прагнути реалізувати свої творчі потенції саме у сфері вільного часу. Однак негативні тенденції неабиякою мірою проявляються і тут.

1/ нерозвиненість індустрії дозвілля зумовлює зменшення питомої ваги таких активних занять як навчання і підвищення кваліфікації, громадська робота, відвідини театрів та кінотеатрів, аматорські і творчі заняття, спорт. Майже весь вільний час поглинається такими соціально пасивними видами відпочинку, як перегляд телепередач, прослуховування музичних записів, гостові форми спілкування, прогулянки з друзями;

2/ однією з характерних рис молодіжного дозвілля є інтенсивність та неконтрольованість спілкування в молодіжному середовищі, яке нерідко набирає асоціальної спрямованості. Дослідження кримінологів виявляють стійкий зв'язок між відсутністю соціально корисних занять у вільний час та вірогідністю скоєння протиправних дій;

3/ набирає масштабності проблема розповсюдження в молодіжному середовищі пияцтва та наркоманії, які виступають засобами втечі молодих людей від реальних проблем самовизначення.

Проблеми соціальної активності молоді. Панування в часи застою командно-адміністративної системи керівництва, бюрократизація усіх сфер життя закономірно обумовили розповсюдження у молодіжному середовищі явищ апатії та соціальної пасивності. На сьогоднішній день спостерігається

1/ збайдужіння молоді до суспільно-політичних і громадсь-

ких питань, відчуження від будь-яких ритуальних форм соціальної активності;

2/ зменшення представництва молоді в органах державного і виробничого управління усіх рівнів, що свідчить, з одного боку, про її реальне становище в системі суспільно-політичних відношень, з другого, - незаінтересованість в участі у громадсько-політичній діяльності;

3/ остаточний розпад колишніх форм організації молоді і повільне входження у життя нових форм об'єднань молоді.

Хоча тенденція до послаблення соціальної активності продовжує панувати в молодіжному середовищі, намітилися і певні зрушення у бік її зростання у порівняно невеликої частини молоді, яка шукає нові шляхи самовизначення через участь у громадських рухах і партіях, підприємстві.

Не були обійдені увагою і проблеми переформування світогляду та системи цінносних орієнтацій.

Протягом багатьох років молодь розглядалася як пасивний об'єкт виховання, їй відводилися другорядні ролі, що не могло не призвести до викривлення системи цінносних орієнтацій, насамперед - втрати самостійності у прийнятті життєво важливих рішень. Тепер, коли об'єктивні протиріччя зруйнували, принаймні частково, колишню систему суспільних відносин, а разом з ними і ідеологічні підвалини світоглядних переконань, тотальна залежність молоді від старших поколінь обертається для багатьох молодих людей серйозною духовною кризою. Суттєво впливають на процес світоглядної перебудови і складності економічного самовизначення, які випливають з протиріччя між орієнтацією на високі стандарти споживання і невідповідності до трудової діяльності у нових економічних умовах. В цілому, оцінюючи зміни, що відбуваються у системі цінностей молоді, можна стверджувати, що для сучасного молодого покоління характерний більш утилітарний, прагматичний підхід до питань громадського і особистого життя, більш жорстка детермінація трудової та соціальної активності особистими інтересами.

Третій розділ "Емпіричний досвід вивчення проблем життєвого самовизначення" містить обґрунтування вибору молоді як об'єкту практичного дослідження життєвого самовизначення, аналіз

даних проведеного під керівництвом автора дослідження різних когорт київської молоді, висновки щодо особливостей протікання процесу життєвого самовизначення молоді в сучасних умовах.

Життєздійснення, що відбувається за законами внутрішнього самовизначення, в онтогенетичному плані виглядає як процес пошуку людиною свого місця у світі, системі суспільних і міжособових відношень. Входження особистості в тканину соціальних та соціально-психологічних взаємодій відбувається непросто, бо така інтеграція має багатоплановий характер, і у кожній з сфер соціалізації індивід просувається вперед по окремому "графіку". Однак рано чи пізно настає мить, коли людина хоча б у першому наближенні визначає себе, коли лінії життєвих виборів зходяться у певній точці соціально-психологічного простору, окреслюючи її соціальний статус.

У початковий період здійснення особистістю свого життєвого самовизначення чільна роль належить соціальному середовищу /і особливо - мікросередовищу/, в якому відбувається її формування. З кожним подальшим кроком по шляху становлення власного Я вводиться у дію механізм самовизначення, активне начало вибору. Результатом того чи іншого етапу життєвого самовизначення у соціальному плані є прийняття на себе певної сукупності ролей, у психологічному - зайняття суб'єктом свідомої життєвої позиції, котра потім стає вирішальною домінантою при виборі шляхів розв'язання життєвих проблем.

Єдність об'єктивних та суб'єктивних передумов життєвого самовизначення зовсім не передбачає якоїсь жорстко фіксованої пропорції, яка виражала б їх співвідносну значущість. Питання про міру "самоті" у життєвому самовизначенні вирішується у рамках індивідуальних долі, ба навіть одна й та сама людина у схожих обставинах здатна проявити різні грані свого Я, що може привести до прийняття принципово різних життєвих рішень. Це, звичайно, не означає, що процес життєвого самовизначення позбавлений закономірностей і може бути досліджений лише феноменологічно.

У період відносної стабільності суспільних відносин, норм, інститутів і набір створюваних суспільством ситуацій вибору, і віяло можливих варіантів життєвих рішень є досить уніфікованими.

Навпаки, у буремні, багаті на соціальні потрясіння епохи, коли цензурські функції нормативної свідомості виявляються зруйнованими, життєстверджуюча активність індивіда отримує порівняно більший простір для вільного виявлення. Детермінуючий вплив з боку соціального середовища стає менш жорстким, і на передній план в процесі самовизначення особистості виходить внутрішня детермінанта – світоглядна позиція суб'єкта самовизначення.

Фактично життєве самовизначення з точки зору внутрішніх змістовних характеристик являє інтегровану сполуку морально-світоглядного, ціннісно-цільового та мотиваційного самовизначення особистості. Провідне становище серед них займає ціннісно-цільовий компонент, оскільки здійснені під час життєвого самовизначення вибори виражають крутозламні моменти життєвого шляху, висвітлюючи водночас дійсні орієнтації особистості. Тому коли під час складання програми прикладного дослідження постало питання про пошук референтів, які дозволили б судити про внутрішні детермінанти самовизначення, ми звернулися саме до вивчення цінносних орієнтацій.

Що стосується обрання об'єктом дослідження певної соціальної групи як носія таких цінносних орієнтацій, то сумнівів не викликало, що нею мусить стати молодь, бо саме у молодості людині доводиться обирати більшість доленосних рішень; це той відтинок життєвого шляху, який цілком присвячений самовизначенню і самоствердженню особистості в основних сферах її життєдіяльності.

Спроба емпіричним шляхом дослідити процес реального самовизначення у відповідності до системи цінносних орієнтацій була зроблена нами в 1990 р. Анкетним роздаточним опитуванням були охоплені різні вікові і професійні когорти молоді столиці України. Всього було одержано близько 5 тис. придатних до обробки анкет. Найбільш показовими з точки зору мети нашого дослідження виявилися результати опитування молодих спеціалістів з вищою освітою у віці 22-25 років, а також їх однолітків, що працюють у сфері обслуговування.

Дослідження показало, що заміна згнаних в очах молоді основних цінностей радянського способу життя іде одразу в кількох напрямках.

Узагальнюючи результати аналізу емпіричних даних, можна зробити висновок, що кожна з когорт молоді має свою власну, відмінну від інших модель життєвого самовизначення. Це виявляється не тільки у реально здійсненому професійному і трудовому виборі, але і в системі сповідуваних цінностей, структурі мотивів і потреб, життєвих планів, цілях, організації вільного часу тощо. Разом з тим вказані моделі несуть на собі характерний відбиток нинішньої епохи корінного соціального зламу, внаслідок чого вони ближчі одна до одної, ніж до моделей самовизначення, які були властиві таким же молодіжним когортам попереднього покоління.

Спільність рис сучасної молоді як суб'єкта самовизначення, що діє в нових соціальних умовах, можна визначити таким чином:

1. Сучасну молодь характеризує слабка, за невеликим винятком, включення у сферу політики, економіки, духовної культури. Їх життєвий світ лише частково стикається з суспільним життям, яке у свідомості молодої людини репрезентоване скоріше символами, аніж аналітичними уявленнями, що фіксують причинно-наслідкові зв'язки процесів та явищ.

2. Цінносними домінантами для молоді виступають досить традиційні цінності, що пов'язані з умовами матеріального та фізичного існування /житло, матеріальна забезпеченість, здоров'я власне і членів сім'ї/, а також цікава робота.

3. Відбувається зміщення на перифірію цінносної системи духовних цінностей, падає значення освіти. Тому, хто бажає вплинути на нинішню молодь, слід апелювати до її здорового глузду, працелюбності та цілеспрямованості, але аж ніяк не до порядності і принциповості, що зайняли девальвації.

4. Звертає на себе увагу заземленість, утилітарність, не-виразність уявлень про життєві цілі та засоби їх досягнення.

5. Низький рівень задоволеності життям, відсутність у більшості більш-менш оптимістичної життєвої перспективи, високий рівень соціального цинізму можуть стати на заваді як особистісному самовизначенню та самореалізації, так і масштабним планам якихось значних суспільних реформ.

У закінченні подані загальні висновки, з-поміж яких слід виділити той, що у наш час практично у всіх категорій міської молоді сформувалася система нових цінносних пріоритетів, які орієнтують процес життєвого самовизначення на здійснення у відповідності з принципами індивідуалістичного Я - відліку.

Головний зміст дисертації представлений у таких публікаціях:

Мартинюк І. О.

1. Проблемы жизненного самоопределения молодежи /опыт прикладного исследования/. - Киев: Наукова думка, 1993. - 118 с.

2. Жизненные цели личности: понятие, структура, механизмы формирования. - Киев: Наукова Думка, 1990. - 124 с.

3. Инженер в зеркале времени. - Киев: Политиздат Украины, 1989. - 179 с.

4. Люди і ролі. - Київ: Україна, 1993. - 180 с. /у співавторстві з Н.І.Соболевою/.

5. Ценностные ориентации молодежи как основа жизненного самоопределения// Молодежь Украины: ожидания, ориентации, поведение. - Киев: Наукова думка, 1993. - С.72-89.

6. Тенденции изменений в социально-политических ориентациях школьной молодежи // Там же. - С. 31-39 /у співавторстві з Н.І.Соболевою/.

7. Структура и динамика жизненных целей личности // Жизненный путь личности. - Киев: Наукова думка, 1985. - С.63-83.

8. Быть активным /формирование у молодежи активного отношения к жизни/. - Киев: Молодь, 1987. - С. 60-109 /у співавторстві з Н.І.Соболевою/.

9. Диалектика целеполагания и самореализации в процессе формирования культуры жизни личности// Культура жизни личности. - Киев: Наукова думка, 1988. - С. 59-74.

10. Творческий потенциал инженера: условия и факторы реализации. - Киев: Знание, 1988. - 24с.

11. Творческий потенциал личности: понятие и проблемы// Научно-технический прогресс и творческий потенциал человека. - Киев: Наукова думка, 1988. - С. 79-91 /у співавторстві з О.К.Добрянським/.

12. Творческий потенциал инженера и условия его оптимизации// Там же. - С. 214-228 /у співавторстві з О.К.Добрянським/.

13. НТП и способы его освоения // Там же. - С. 228-251 /у співавторстві з О.В.Башкином/.
14. Трудовое самоопределение личности // Разумная организация жизни: Проблемы воспитания и саморегулирования. - Киев: Наукова думка, 1989. - С.198-215 /у співавторстві з І.О.Куліничем/.
15. Соціальна детермінація життєвих цілей особистості // Філософська думка. - 1982. - №2. - с. 69-70.
16. Твої особисті цілі // Трибуна лектора. - 1984. №6. С. 9-13 /у співавторстві з Л.В.Сохань/.
17. Гуманізм життєвих цілей як показник розумності потреб особи // Філософська думка. - 1984. - №4.-С.59-61.
18. Жизненные цели как объект социального управления. - Киев, 1984. Рук. деп. в ІНІОН АН СРСР №16011 від 20.03.84. - 12с.
19. Жизненные цели личности: теоретический анализ проблемы. - Там же. - №16212 від 04.04.84. - 22с.
20. НТП і людина // Філософська думка. - 1986. - №2. - С. 78-82.
21. Философское самосознание человека как отражение развития его сущностных сил // Тезисы всес. конф. - Тбилиси, 1986. - С.101-103.
22. НТП і людина: погляд у майбутнє // Україна наукова. - 1987. - №6. - С. 43-48.
23. НТП і розвиток людини // Філософська думка. - 1987. - №6. - С. 82-86.
24. Проблеми творчого потенціалу інженера // Філософська і соціологічна думка. - 1989. - №4. - С. 26-32.
25. Особенности развития творческого потенциала молодых инженеров // Методол. пробл. науч.техн.творчества. - Тез. докл. Вс. н.пр. конф. - Рига, 1988. - С.66-69.
26. Язык, который мы выбираем // Философская и социологическая мысль. - 1989. - №6. - С. 52-55 /у співавторстві з С.А.Войтовичем/.
27. Методы прикладного исследования в социологии. - Киев, 1990. - 54с. /у співавторстві з В.М.Симончуком/.